

САДРИДДИН АЙНИЙ АСАРЛАРИДА ФРАЗЕОЛОГИК БИРИКМАЛАР БАДИИЙ ТАСВИРНИНГ МУҲИМ ВОСИТАСИ

*Давронова Мавлуда Зиядуллаевна,
СамДУ катта ўқитувчиси*

Таянч сўз ва иборалар: тилшунослик, фразеологик бирикма, умумистеъмолий фразеологик бирликлар, услуб, нутқ жараёни, таҳлил, лексик қатлам, бадиий асар тили.

Фразеологик бирликлар алоҳида сўзларнинг бир маънодаги воситаси сифатида аниқ мавҳумни ифодалаб, тўлиқ тарзда синтактик вазифани адо этадилар. Тожик адабий тили минг йиллик шарафли ўтмишга эга бўлиб, саноксиз фразеологик бирликлардан иборатдир. Ижод аҳли ўз дунёқараши ва теран фикрлашига мувофиқ бу тугалланмас хазинадан фойдаланиб, бир томондан уларнинг ўрни ва нуфузини адабий тилда мустаҳкамлаган бўлсалар, иккинчи томондан шева ва лаҳжалардан адабий тилга олиб кириш йўли билан уларнинг сонини бадиий тилда кун сайин кўпайтирдилар. Шу жиҳатдан ҳар бир адиб ижодиётидаги фразеологик бирликларнинг тадқиқ этилиши ҳам ёзувчи маҳоратини аниқлашда, ҳам давр адабий тили хусусиятларини ўрганишда илмий аҳамиятга молик ҳисобланади.

Агар сўз бадиий асар тилининг халқона хусусият касб этишига оид бўлса, лексик қатламлар қаторида фразеологик бирликларнинг мавридли фойдаланганлиги ҳам илмий аҳамият касб этади. Зеро, бу “халқ оғзаки ижодиёти гули” ёзувчи тилининг ҳақиқатдан ҳам халқона сиймоси ва манзарасини ифодалаб беради.

Тилшунослик нутқ жараёнида ҳосил бўладиган (вужудга келган, ташкил топган) иборалар қаторида бошқа турдаги иборалар ҳам мавжуд бўлиб, улар нутқ жараёнида вужудга келмай, балки тайёр воситалар сифатида мавжуд бўлиб, ўзининг тарихий барқарор шакл ва аниқ қолипига эга ҳисобланади. Масалан, “қориннинг танбур чалиши” меъеридан ортиқ оч қолиш маъносига, “терисига сифмаслик” ҳаддан ортиқ хурсандлик ва шодликдан киноя, “киприк қоқмаслик”

ухламаслик ва шунга ўхшаш бошқа мисолларни келтириш мумкин.

Бадиий асар фразеологик бирликлари таҳлили қуйидаги омилларни қамраб олади: ёзувчи фойдаланган фразеологик бирликларнинг таркибий қисмларини аниқлаш; ёзувчи фойдаланган манбаларни аниқлаш; адибнинг бу воситалардан фойдаланиш маҳоратини кўрсатиш; айнан фойдаланганми ёхуд шакл ва маъно жиҳатдан ўзгартирилган шаклда ишлатилганлик даражасини аниқлаш; асарда ишлатилган фразеологик бирикмаларнинг услубий вазифалари ва шунга ўхшаш бошқа омиллар.

Бу таҳлил тарзи илмий воқеликдан ҳосил бўлади, зероки бадиий асар ва газеталарда ишлатилган фразеологик бирликлар турли йўллар билан юзага келади. Моҳир ва хунарманд ёзувчилар фразеологик бирикмаларни нафақат тайёр ва мавжуд шаклларда, балки маъно ва қолип жиҳатдан ўзгартирилган шаклларда, услуб ва таъсирчанлик жиҳатдан ҳам ўзгача қолипда фойдаланадилар, зероки улар вужудга келиши жиҳатидан халқнинг яшаши, урф-одати, дунёқараши ва ақлу заковати билан чамбарчас боғлиқдир.

Профессор Б. Камолиддиновнинг фикрича, “Фразеологик бирликларда маъно жуда нозик, ёпиқ, лекин ранг-баранг ва жозибали ифода этилади. Уларнинг услубий вазифаси ўша нозик ва ранг-баранглик табиатидан келиб чиқади.

Фразеологик бирликлар аломат, хусусият, ҳолат ва мавзу маъносини ошкорлик билан, тўғри ифода этмаган ҳолда рамзу киноя билан, бадиийлик ҳамда бадиий тасвир воситалари ёрдамида: мажоз, муболаға, истиора, ташбеҳ ва шунга ўхшаш образли

ифодаланади. Шу хусусияти билан бошқа маънодош бирликлардан фарқ қилиб туради” (4.с.90).

Тожик бадиий адабиёти фразеологик бирликлари тожик услубшунослари, жумладан Н.Маъсумий (С.Айний ижодиёти мисолида), Р.Ғаффоров (Р.Жалил ижодиёти мисолида), Б.Камолиддинов (Ҳ.Карим ижодиёти мисолида) тадқиқотларида ўз ечимини топган.

Тожик тилида фразеологик бирликлар бадиий адабиётда С.Айний асарларида бошқаларга нисбатан кўпроқ ва етарли даражада фойдаланилган. Диққатга сазоворлиги шундаки, фойдаланилган фразеологик бирликлар захираси ниҳоят бой бўлиб, манбалари турличадир. Устоз С.Айний фразеологик бирликларнинг турли хилларини ўринли ва мавридли фойдаланганлиги билан бирга тожик адабий тилининг миллийлик даражасини оширган. С.Айнийнинг ўзи иқроор бўлишича у адабий фаолиятининг бошланишида фразеологик бирликлардан камроқ фойдаланган, аммо ўттизинчи йиллардан сўнг, хусусан машҳур рус ёзувчиси М.Горький асарлари билан танишганидан кейин тилнинг бу воситасидан керакли даражада фойдаланган.

С.Айний фразеологик бирликларни турли манбалардан, яъни классик адабиёт тилидан, шева ва лаҳжалардан, бошқа тиллардан – араб, ўзбек ва ҳатто рус тилидан олиб ишлатган экан. Агар биз С.Айний ижодиётини фразеологик бирликлардан фойдаланиш даражасини ҳам миқдор жиҳатдан, ҳам сифат жиҳатдан бошқа тожик адиблари ижодиётидан сезиларли даражада устун кўйсак, умуман муболаға бўлмайди. Айнан шу сабабдан ҳам эрон донишмандларидан бири С.Айнийнинг “Эсдалиқлар” (Ёддоштҳо) асарини араб алифбосига асосланган фореча алифбода нашр этиш вақтида, эрон ўқувчиларига номаълум ва тушунарсиз бўлган фразеологик бирликларни алоҳида рисола сифатида нашр этган.

Тадқиқот мазмунига мувофиқ С.Айний асарлари фразеологик бирликларини услубий таносуб жиҳатдан қуйидаги қисмларга ажратиш мумкин.

1. Умумистеъмолий фразеологик бирликлар, яъни услуб жиҳатдан ўртача (мўътадил), жумладан, *қўлга киритиш*-ўзиники қилиб олиш, ўзининг ихтиёрига (тасарруфига) киритиш; *пайхаслаш*- хис этиш, тушуниш; *қўлдан кетиш*-ўз молини бой бериш, ўзгалар ихтиёридаги молни ўзиники қилиб олиши; *шининг изидан тушиш*- бирор ишни бошлашга азм қилиш; *кўз юмиш*- эътиборга олмаслик; *кўзга тушиш* – ҳисобга олиш; ҳисобга кетиш, ҳисобга кириш. Мазкур мисоллардан маълум бўладики, фразеологик бирликлар ўзининг атрофидаги умумистеъмолий адабий сўзлар билан услуб жиҳатдан мувофиқлаши меъёрий адабий тилда ёзилган матннинг таркибий қисмини ташкил этади. Шунинг учун ҳам уларни умумхалқ лексик синонимлари билан алмаштириш мумкин. Масалан, *қўлга киритиш* ёхуд *қўлга олиш*, *ўзиники қилиб олиш*, *пайхаслаш*, *тушуниш*, *хис этиш* ва бошқалар.

Бу каби фразеологик бирликлар луғавий синонимлардан нафақат ўзининг завқлилиги, ҳис-ҳаяжони, таъсирчанлиги билан, балки нозик маъноси жиҳатидан ҳам фарқ қилади.

2. Оғзаки фразеологик бирликлар (халқона). Бу турдаги иборалар биринчи гуруҳдаги ибораларга маъно жиҳатдан зид бўлиб, услуб жиҳатдан холис ва мўътадил ҳисобланмайдилар. Улар оддий ва халқона нутқга мисол бўлиб, ёзув ва сўзлашувда киноявий оҳанглар ва сомантик маъноларнинг ҳосил бўлишига асос бўладилар. Шу жиҳатдан уларда завқлилиқ, ранг-баранглик ва ҳис-ҳаяжонга таъсирчанлик даражаси юқори бўлади.

Бу турдаги бирикмалар тасвирда ижобий ва салбий ҳолатларни тасвирлаш учун катта бадиий аҳамиятга эгадир. Масалан: *Оғиз сувининг оқиши*- ҳавас қилмоқ, ҳавасманд бўлиш; *териға сизмаслик*- ҳаддан ортиқ хурсанд бўлиш;

қориннинг танбур чалиши- хаддан ортиқ оч қолиш; *бирон киши томогини мойлаш*- пора бериш; *сув қилиб ичиш*- ўрганиш, бутунлай ўрганиш; *юракка совуқ сув уриши* - ноумид бўлиш, қўл тортиш; *оёқни осмондан келтириш*-бировга қаттиқ зарба бериш ва шунга ўхшаш юзлаб мисоллар келтириш мумкин.

“*Оёқни осмондан келтириш*”. Бу фразеологик бирлик омма сўзлашувида дағал ва хурматсизлик маъносини англатиб, бирон шахс ва нарсага нисбатан салбий ва душманлик муносабатни (баъзан ҳазил ва шўхлик учун) ифодалайди. Сўзловчи фикри асосини, яъни кимга ёхуд нимага қаратилганини мазкур фразеологик бирликнинг асосий сўзи – “линг” (оёқ) сўздан англаш мумкиндир. Устоз Айний “Судхўрнинг ўлими”(Марги судхўр) повестида мазкур сўзни “Князлар” га нисбатан ишлатган бўлиб, у ёрдамида сиёсий мазмун кашф этган. Бу билан асар қахрамонининг амирлик ва подшолик тузилишига нисбатан салбий муносабатдалигини аниқ тарзда очиб берган: Большевиклар князлар оёқларини осмондан келтиради.

“*Сув қилиб ичиш*”. Бу ибора бирон касб ва ўрганиш предметининг хусусият ва моҳиятини бутунлай ўрганиш маъносини англатади. С.Айний мазкур иборани Раҳими Қанд номли персонаж нутқида фойдаланган бўлиб, унинг ўз-ўзини ўзи таърифлаш хусусиятини аниқ ва ёрқин тарзда тасвирлаган: Мен у билан ўн йил хизмат қилганим сабабли “шашмақом”ни сув қилиб ичдим, меҳмондорчиликка мени ўзи билан олиб борадиган бўлди.

Бу каби иборалар бадиий ранг-баранглик ва эмоционал хусусиятлари билан бирон шахс ёхуд бирон амалиётни тасвирлаш учун бадиий хусусият касб этиб, мақсадни завқли ва таъсирли тарзда ифодалайди.

3. Китобий фразеологик бирликлар. Бу турга қуйидагиларни келтириш мақсадга мувофиқдир: *оёқдан отиш*- ўртадан олиш, барҳам бериш; *панжа уриш* - зарба бериш, ҳужум қилмоқ, *қиём қилиш*-ҳужумга тайёрланиш; *юрак эшигини очиш*- фикрни изҳор этиш;

ўзининг мақсадини баён этиш; *қуллик юкни тортиш*- ўзгалар зулми ва тазйиқидан умргузаронлик қилиш; *ўз номусини поймол тарзда кўриш*- ўз шаъну шарафини поймол тарзда кўриш.

Бу ва буларга ўхшаш иборалар одатда дабдабали сўзлашувда ишлатилиб, матннинг бошқа сўзларига боғланиб, матннинг таъсир қуввасини сезиларли даражада орттиради. Устоз С.Айний бу турдаги фразеологик бирликлардан ниҳоятда кўп маротиба фойдаланиб, ижодда ўз мақсадига етган. Жумладан: “бирон нарсани тупроққа уриш” одатда таъсирчанлик ва ҳаяжонли сўзлашувда ишлатилиб, бирон нарсани фанога юз тутиши маъносини англатади. Бу ҳолатда бу изланувчининг манфий муносабатини бирон нарсага нисбатан билдиради. Шахс ё худ шахслар гуруҳи бунга егадилар. С.Айний буни “тожу тахт”отларига нисбатан ишлатиб, Россия меҳнаткашлар томонидан рус империалистларини барбод қилиниши нозик дид билан тасвирлаган:

Бу замонда Россия меҳнаткашлари майдонга чиқиб азамат империалистлар ва мансабдорларнинг тожу тахтларини тупроққа урдилар, агар тожик фақирлари ҳам улар раҳбарлигида иш олиб борсалар, муллолар, арбобкамоллар, ҳоким ва амирлар зулм этолмайдилар.

Устоз С.Айний услубининг ўзига хослиги шундаки, мавзунинг мазмунига мувофиқ машҳур китобий фразеологик бирликларга янгидан янги сўзлар қўшиб, бу йўл билан уларнинг ҳам таркиби ва ҳам таъсирчанлик даражасини оширишга муяссар бўлган. Мисол: ...шу билан ҳам арбоб ғазабининг олови ўчмади (Одина, саҳ.191). Яъни, тожик тилида “ғазабнинг пасайиши” ибораси маълум бўлиб, С.Айний бу феъл объектини аниқлаб, буни “ғазаб оловининг сўниши” шаклида ишлатган. Натижада иборанинг адабий китобий мавқеи ошиб унинг бадиий ранг-баранглиги ва таъсирчанлик хусусияти ошган.

4. Шева фразеологик бирликлари. Халқ тили билан тенг даражада шеванинг турли кўринишларида кўплаб фразеологик бирликлар кўзга ташланади. Улар адабий

тилга кўшилиб муддаонинг мўъжаз, самимий ва тасвирбоб бўлишига имконият яратиш беради. С.Айний асарларидаги кўплаб фразеологик бирликлар унинг туғилган ўлкаси – Бухоро шеvasидан олингандир. Уларнинг баъзиларини келтириш мақсадга мувофиқдир: кишт емоқ (кишт хўрдан) – ҳукумат ёхуд бирон шахс томонидан бирон кишининг таъқиб этилиши: Агар мен туманда бирон кишт есам, Бухорога қолиб бориб шу Махдуми араб ҳужрасида яшириниб ётар едим; мурч емоқ – алданганлик маъносидан. Мен мурч емасдан “мурч еган эдим” ; “накав юки” С.Айнийнинг ўзи бу иборани шундай шарҳлаган: халқ истилосини бирон кишига гапирсангиз худди зарар кўрадигандай озгина гапга жаҳли чиқиб ғазабланади, шу накав юки дейлади. Мисол: “накав юки”, “ҳарина” сўзи билан маънодош сифатида келтирилиши Қори ишқамба (қоринли) нинг ҳажвий хусусиятларини фoш этишда муҳим роль ўйнаган.”Накав юки” одами билан танишиш фикрини кўнглимдан чиқариб ташлаб ўз йўлимдан кетдим.

Бу ва шунга ўхшаш ибораларни Айний ўз мақсади йўлида манфий персонажларнинг кирдикорларини фoш этиш ёхуд бирон нохуш ҳодиса моҳиятини ечиб бериш учун уларнинг маънодош вариантларига имтиёз берган.

5. Зарбулмасал, мақол ва шoҳбайтлар классик ашъоридан. Зарбулмасал ва мақоллар халқ оғзаки ижодиёти маҳсули бўлиб, адаб аҳли бу халқ бойлигини ўз асарларида имкон қадар услубий талабга мувофиқ ишлатиб келган.Бунга ҳаммадан олдин С.Айний азм қилиб, уларнинг кўп миқдорини ўз асарларида ишлатган. Жумладан: “Гумон иймондан ажратади”. Бизнинг халқимиз китобий сўзларни поймол қилиб, гумон юзасидан ўзининг катталарини бадном

этадилар: “гумон иймондан ажратади” деганлар, шунинг учун уларнинг ҳаммаси кофирга айланганлар (Дохунда, саҳ 305).

“Бузоқ миҳ устидан учиб ўтади”. Сенинг амиринг унинг олдида қандай куч ва манзалатга эга, унинг бир губернаторидан ҳам эмас, “бузоқ миҳ устидан учади” деганларидай Николай устидан учарди, энди у ишсиз қолганда, унинг гапига ким ҳам кулоқ соларди (Дохунда, 223 бет).

“Туруч давлатидан курмак сув ичади”. Яхши, сиз емайдиган бўлсангиз мен ей, - деб катта хотин набботли пиёлани олдида олиб илова қилди, - амалда келин учун юборган бўлсалар ҳам “Туруч давлатидан курмак сув ичади” деган гаплар бор (Ятим, 12 бет).

Таъкидлаш жоизки, устоз С.Айний бу каби зарбулмасал ва мақолларни ишлатиш жараёнида ўзининг ёзувчилик маҳоратидан унумли фойдаланиб, баъзида гапнинг таъсир қувватини ошириш мақсадида, баъзида салбий ва ижобий персонажлар нутқидан уларнинг сурат ва сийратларини очиб бериш мақсадида ўз ўрнида ишлатган. Шу билан бирга асарлари тилига мукамал даражада сайқал бера олган.

Бизга маълумки, С.Айний асарлари фразеологик бирликлари турли манбалардан олинган, зеро улар адибнинг етук мутафаккир, буюк маҳорат эгаси эканлигидан ҳамда унинг асарлари тилининг беқиёслигидан далолатдир. Айний асарлари тили шу даражада содда ва тушунарлики, уни илм аҳлидан бошлаб оддий халқ ҳам муаммосиз тушунади. Аммо айтиш жоизки, бизнинг бу айтганларимиз денгиздан қатрадир, зеро С.Айний асарлари фразеологик бирликларини алоҳида тарзда тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Адабиёт

1. Айний С. Куллийет, қилди I, II, XI, китоби дуом. – Душанбе: 1970.
2. Мирзоев А. Зарбулмасалҳои тоҷикӣ. – Душанбе: 1999.
3. Камолиддинов Б. Ҳусни баён. – Душанбе: 1989, 90 бет
4. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. – Душанбе: 2013.

5. Шукуров М. Хусусиятҳои бадеии ғоявии "Ёддоштҳо"-и С.Айнӣ. – Душанбе:1981.
6. Ғаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил. – Душанбе:1966.
7. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби "Одина"-и устод Айнӣ. – Душанбе: 1973.

Давронова М. Фразеологические единицы как важные средства художественных образов в произведениях Садриддина Айнӣ. В этой статье рассматривается степень использования фразеологические единицы в произведениях основателя персидскоязычного литературного языка Садриддина Айнӣ. В его произведениях фразеологические единицы охватывает в следующих факторах: определить использованных источник писателя, обеспечение мастерство писателя в использованные этих средствах и их стилистическая функция. Описание фразеологические единицы писателя в их произведениях на своем месте с учетом языковых и методологических потребностей, а также способствует формированию и совершенствованию литературного языка.

Davronova M. Phrazeological units as important means of formation of artistic images in works by sadriddin ayni. This article discusses the degree of use of fhrazeological units in the works of the founder of the Persian-speaking literary language Sadriddin Aini. Ainyi uses fhrazeological units in his place, taking into account language and methodological needs, and also contributes to the formation and improvement of the literary language.